

1960. – С.399; 37. Нова Рада. – 1917. – 20 липня – С.7; 38. Мілюков П.Н. Воспоминания. – М., 1990. – Т.2. – С.366; 39. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.163.

Л.В. Петришина

ЖІНОЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ В 1917 Р.

Однією з найяскравіших сторінок історії жіночого руху в Україні є боротьба за національну державу в період визвольних змагань 1917-1921 рр. Напередодні революції жіночий рух в Україні набув сили і приніс значні успіхи. Найяскравішим свідченням цього був факт, що жінкам не треба було виборювати право увійти до Української Центральної Ради – їх делегували, вибирали від різних організацій й українських громад поряд з чоловіками, бо, як пізніше стверджувала Мілена Рудницька, в жодній країні світу «не було і нема другого жіночого руху, який би до такої міри черпав свої сили з національної ідеї, як український жіночий рух»¹.

Дослідженню ролі жінки в історії України присвячені праці М. Богачевської-Хом'як, І. Книш, О. Лугового, Н. Миронець, Н. Полонської-Василенко, С. Русової, Л. Смоляр та інших, що розглядають важливі аспекти становлення та розвитку жіночого руху, в тому числі й частково на тлі революційних подій 1917-1920 рр.² Проте проблемі жіночого руху в Україні в зазначений період, створенню та діяльності Української жіночої спілки, її ролі у національному русі належної уваги досі не приділялося. Спроба вирішення цих проблем здійснюється в пропонованій статті.

В умовах визвольних змагань 1917 р. активізація революційної діяльності жінок досягла значної напруги. Особливо слід відзначити активну участь жіноцтва у створенні та діяльності Центральної Ради.

Ідея створення українського керівного центру виникла в перші дні березня 1917 р. у середовищі київської інтелігенції, «центральною репрезентантною фігурою» якої М. Грушевський називав Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. Вона з 1912 р., після смерті М. Лисенка, очолювала Український клуб «Родина», що став осередком культурного, громадського й політичного життя, а також центром зібрання Товариства українських поступовців. У роки Першої світової війни при клубі «Родина» було створено шпиталь, де серед поранених проводилась активна культурно-освітня та агітаційна робота. ТУП, керівництво яким також здійснювала Л.Старицька-Черняхівська поряд з такими відомими діячами як Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Науменко, Л. Яновська та інші, М.Грушевський у своїх споминах називав «мозком української нації»³. Проте тупівці, хоч і були ініціаторами створення УЦР, домінуючого становища в ній не отримали. У березні в Центральній Раді від ТУПу працювали Д. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Волошин, В. Науменко, а також жінки – Людмила Старицька-Черняхівська і Любов Яновська. Софія Русова пізніше писала про Л.Яновську, що вона була «палко віддана українській справі», але хвороба підкосила її і змусила виїхати на лікування до Одеси⁴. Тому її прізвище знаходимо тільки в першому списку серед засновників УЦР⁵.

Отже, Українська Центральна Рада була створена з появою перших відомостей про Лютневу революцію у Києві саме в клубі «Родина» на чолі із Л. Старицькою-Черняхівською. Клуб «Родина», протягом 3-7 (16-20) березня 1917р. перетворився фактично на штаб національної революції, де в суперечках і консультаціях між представниками різних політичних, громадських, наукових і культурних організацій визріло рішення про утворення УЦР як представницького органу на чолі з М. Грушевським, що мав об'єднати «українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою»⁶.

Вважаємо, що ідея викликати з Москви М. Грушевського, підтримана представниками фактично всіх українських організацій, належала також Л. Старицькій-Черняхівській. Їх пов'язувала давня дружба і спільна праця над виданням «Літературно-наукового вісника». Людмила Михайлівна захопилася історичною концепцією Грушевського, що позначилося на її творчості. Її листи до Грушевських свідчать про щире шанування і прихильність до видатного дослідника та його родини. У листах натрапляємо на дані про жіночий рух в Україні, що, за Старицькою-Черняхівською, набув значної солідності⁷.

Дослідники жіночого руху в Україні вказують лише 11 жінок, які брали участь в діяльності УЦР⁸. Але документи свідчать про більш значну жіночу активність доби національних змагань 1917 р. і їх представництво в УЦР. Лише за першими списками складу УЦР нараховуємо понад два десятки жінок, що з великим натхненням, не шкодуючи сил, працювали на розбудові держави. Вже в першому складі УЦР, що діяв близько місяця (7 березня – 7 квітня 1917 р.) і охоплював 94 особи, активно працювали від ТУПу Л. Старицька-Черняхівська і Л. Яновська; від просвітніх організацій

м. Києва – М. Грушевська, З. Мірна, В. О'Коннор-Вілінська, С. Русова; від Української жіночої спілки – В. Нечаївська, від Українського педагогічного товариства – О. Пашенко, від Українського технічно-аграрного товариства – студентка Вищих жіночих курсів у м. Києві Л. Скрипник. Майже всі вони були обрані до Центральної Ради Всеукраїнським національним конгресом 8 квітня 1917 р. До переобраного складу увійшли 118 осіб, з яких було всього 9 жінок, незважаючи на те, що на конгресі неодноразово порушувалося питання про збільшення норм їх представництва, «про те, що забуто право жіноцтва».

Мандатною комісією шостих загальних зборів 8 серпня 1917 р. затверджено 656 депутатів УЦР, серед яких було 16 жінок. За територіальним представництвом увійшли Марія Грушевська, Зінаїда Мірна, Софія Русова, Людмила Старицька-Черняхівська; від українських колоній-громад з м. Саратова Клавдія Любинська, від учительства – Олімпіада Пашенко; від Всеукраїнської ради робітничих депутатів – Настя Захарченко, Олімпіада Клер, Марія Лисиченко, Юлія Шевченко; від національних меншостей – Анна Гербер, Г. Заславська-Круповецька, Еля Каганова, Лідія Рабінович, Віра Ревзіна, Сара Фукс. Валерія О'Коннор-Вілінська, Зінаїда Мірна і Людмила Старицька-Черняхівська входили до Малої Ради УЦР⁹.

Важко відділити конкретний внесок жінок із загальної діяльності УЦР. Виконували вони всі покладені на них завдання самовіддано і бездоганно, як святий обов'язок. Але в деяких заходах Центральної Ради здебільшого жінкам довелося винести весь тягар на своїх плечах. За спогадами З. Мірної, діяльність якої в 1917-1918 роки є прикладом самовідданого служіння національній ідеї, жінки працювали у важких умовах, не маючи досвіду, «при велетенських масштабах праці і тільки з беззастережною вірою в її конечність, з безмежною відданістю до самозабуття»¹⁰.

У розробці теоретичних засад українського державотворчого процесу, що ґрунтувався тоді у напрямі створення національно-територіальної автономії, помітний слід залишила праця С. Русової «Що то є автономно-федеративний лад». У праці підкреслювалось, що Україна має всі підстави, «свіжі національні сили, щоб створити нове життя... Тепер вона [Україна – Л.П.] свідомо йде по шляху народоправства, простягає руку всім звільненим народам Росії, щоб разом створити федеративну республіку»¹¹. С. Русова і М. Грушевська входили до складу Комісії УЦР щодо підготовки Статуту автономії України, яка була створена в червні 1917 р.¹²

Плідно працювали жінки в сфері розбудови національної школи, організації позашкільного виховання, відродження національної культури. Так, в Генеральному секретарстві народної освіти УЦР, що було прообразом майбутнього міністерства, на 1 січня 1918 р. працювало 130 осіб, з них – 35 жінок (згідно з наказом за № 1 від 2 січня 1918 р. «Про персональний склад Секретарства на 1 січня 1918 р.» Особливо слід відзначити в організації національної системи освіти роль Софії Русової. У Генеральному секретарстві освіти вона працювала з перших днів його діяльності, спочатку завідуючою відділом позашкільної і дошкільної освіти, з 1 вересня – заступником, а з 1 грудня – директором департаменту дошкільної й позашкільної освіти¹³. Вона була одним із засновників і керівників Всеукраїнської учительської спілки, створення якої вважала найважливішим кроком на шляху пробудження «серед українського народу національної свідомості, поваги всіх національно-культурних цінностей»¹⁴. У зверненні до вчителів С. Русова закликала об'єднатись у спілку, яка твердо стоїть «на боці інтересів відродження школи на Україні»¹⁵. Вона була також одним із авторів Статуту цієї організації, що організаційно оформилась наприкінці вересня 1917 р.

Значну увагу С. Русова приділяла дошкільному вихованню дітей. «При кожній «Рідній хаті» повинен бути дитячий захисток», - постійно наголошувала С. Русова в своїх промовах у Центральній Раді, підкреслюючи важливість національного виховання малюка з раннього віку у дитячих закладах¹⁶. Ця теза лягла в основу резолюції «Про освітню роботу серед дітей» з'їзду «Просвіт», що відбувся 20-24 вересня 1917 р.¹⁷. Разом з М.Ішуніною та В.Нечаївською С.Русова співпрацювала в «Товаристві народних дитячих садків», яке стало засновником першого «Українського дитячого клубу» (відкрився у Києві 15 листопада 1917 р.)¹⁸.

Ідея організації дитячих виховних закладів при жіночих клубах, організаціях національного спрямування пропагувалися С. Русовою і раніше¹⁹. Але це був період, коли на державному рівні С. Русова разом з І. Стешенком та іншими відомими діячами опрацювала та очолила практичне здійснення програм становлення і розвитку української системи освіти, підготовки національних педагогічних кадрів, організації педагогічних видань, в тому числі і часопису «Вільна українська школа». Це був щомісячник, головним завданням якого редакційний комітет на чолі з С. Русовою проголошував «організацію нової школи»²⁰. У статті «Націоналізація школи», що була надрукована в першому номері часопису як програма дій генерального секретарства освіти УЦР, С. Русова

.....
підкреслювала, що тільки «національна школа справді виховує свідомих громадян-борців за долю свого рідного краю»²¹.

Активності жінок у національних змаганнях в значній мірі завдячуємо діяльності Української жіночої спілки, що організаційно оформилась на Першому всеукраїнському жіночому з'їзді 27 - 29 (14-16) вересня 1917 р.²² А до цього була клопітка робота, головні акценти якої були спрямовані на згуртування українок, виховання національної свідомості. У березні 1917 р. була створена тимчасова рада Українського жіночого союзу (УЖС). Так спочатку називалась Українська жіноча спілка, що бере свій початок з утворення ініціативної групи. Ця група 21 березня 1917 р. звернулась до громадськості з відозвою «До українських жінок», в якому вказувалось, що жінки складають половину усього народу, і на них буде тяжіти «прокляття грядущих українських поколінь, якщо українські жінки не стануть тепер до невсипущої праці на рівні з чоловіками і не допоможуть їм викувати тверді, гранітні основи свободи України»²³.

Цей документ містить заклики, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Обов'язком всіх свідомих українок повинно стати за зверненням об'єднання «до спільної праці над піднесенням усього українського народу, а в першому ряду - над піднесенням усього українського жіноцтва». «На вас, Українські Жінки, лежить великий обов'язок визволяти Україну. Без вас наша слава і багата Україна пропаде. Не випускайте з рук найбільший людський скарб – свободу!». Ці й інші заклики свідчать про те, що провідною зіркою жіночого руху в добу революції була українська національна ідея.

На початку квітня, напередодні скликання Всеукраїнського національного конгресу, тимчасова рада УЖС, яку з 3.04 1917 р. очолювала Віра Йосипівна Нечаївська, розіслала звернення до жінок по всій Україні. Тимчасова рада жіночої спілки акцентувала увагу на тому факті, що українське жіноцтво не має рівних з чоловіками прав, «ні політичних, ні культурних, ні економічних; воно не вміє досі нести рівні з чоловіками обов'язки в громадській роботі для добра України». Як бачимо, питання гендерної освіти і виховання поряд з національним і тоді були на часі. «...Жіноча праця економічно не забезпечена, рівень освітнього розвитку жінок нижчий, ніж українських чоловіків...» Тимчасова рада закликала жіноцтво до об'єднання у «великий, могутній Український жіночий союз» під гаслами: рівні з чоловічими права для жінок; рівні обов'язки у громадській роботі; економічне забезпечення; піднесення загальноосвітнього рівня української жінки; формування національної свідомості.

У дусі звернення «До українських жінок» звучали виступи делегаток на Всеукраїнському національному конгресі, скликаному Центральною Радою 4–8 (17-21) квітня 1917 р., де неодноразово порушувалося питання про збільшення норм представництва жінок, «про те, що забуто право жіноцтва» [6]. Вже на першому засіданні конгресу 6 квітня 1917 р., невдовзі після промови М.С. Грушевського, виступила делегатка від Української жіночої спілки та Київського комерційного інституту Віра Нечаївська, одна з засновниць Центральної Ради (її прізвище знаходимо у списку першого складу УЦР), палка поборниця жіночого рівноправ'я. Пізніше, на з'їзді «Просвіт», який проходив у Києві 20-24 вересня 1917 р., Віра Нечаївська так само натхненно в доповіді «Про жіночу освіту» доводила необхідність розвитку жіночої освіти в Україні, «бо тільки освічена жінка зможе гарно виховувати дітей та розумно працювати на користь громадянству»²⁴.

До речі, вже в підготовці Всеукраїнського національного конгресу, в роботі якого взяли участь близько 900 делегатів від політичних, культурних і професійних організацій з усієї України, вагоме значення мала самовіддана праця жіноцтва. Зінаїді Мірній було доручено організацію зустрічі прибулих делегатів. Їх розміщенням по приватних квартирах та харчуванням займались жінки, що входили до УЦР, і ті, хто їй співчували. Особливо відзначились Марія і Ольга Грушевські, Валерія О'Коннор-Вілінська, Людмила Старицька-Черняхівська, Оксана Стешенко.

25 квітня 1917 р. відбулися загальні збори членів Української жіночої спілки, на яких було обрано постійну раду, затверджено представлений тимчасовою радою статут, обрано постійну делегатку Української жіночої спілки до Української Центральної Ради. Осередки УЖС створювались по всій Україні. Документи свідчать про їх діяльність в Київській, Чернігівській, Волинській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях. До ради Української жіночої спілки ввійшли 15 жінок: Бондаренко, Мельник, Нечаївська, Парфенюк, Поцубієнко, Равлюк, Сильнича, Веретельник, Гупалівна, Палчевська, Радзимовська та інші²⁵. Їхні прізвища знаходимо серед активісток в матеріалах Першого всеукраїнського жіночого з'їзду.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд проходив у Києві протягом трьох днів 27 - 29 (14-16) вересня 1917 р. у приміщенні Українського клубу «Родина». В його роботі, що була направлена на

.....
підтримку діяльності Української Центральної Ради, взяли участь представниці українських жіночих організацій з різних регіонів. Половину делегаток з'їзду склали селянки²⁶.

Жіночий з'їзд висловився за створення Української демократичної республіки, за Українські Установчі збори, що мали вирішити долю України, за передачу земель і фабрик до рук трудового народу, обговорив питання соціального захисту жінок та дітей, заявив протест проти поділу України, виступив за об'єднання всіх земель у єдиній державі. Резолюції приймалися після палких дебатів, глибокого аналізу висунутих на обговорення проблем. Жінки, відкинувши всякі компроміси, хитання й митарства, рішуче й сміливо виступили за українську державність, висловлювали довіру Українській Центральній Раді, покладаючи на її діяльність великі надії. Так, у резолюції «Про політичні справи» наголошувалось, що «найкращою формою існування для вільного українського народу з'їзд українських жіночих організацій визначив демократичну Українську республіку...», «найкращою формою співжиття народів – федерацію вільних демократичних республік», «найкращим виразником волі українського народу... – ...Установчі Збори», що мали вирішити долю України. З'їзд заявив «протест проти політики Тимчасового уряду» та тих представників російського громадянства, «котрі вороже ставляться до національних змагань інших народів і цим ідуть усупереч із демократичними ідеалами». Цією резолюцією жінки також протестували проти поділу України й виступали за об'єднання всіх українських земель у єдиній державі, за визнання принципу самовизначення народів.

У резолюції «В громадських справах» з'їзд висловився за те, щоб в Україні законодавчо було скасовано «опіку над дітьми й майном вдовиці», що утвердилась в юридичній практиці Російської імперії. Бо такий стан речей «принижує людську гідність жінки, викликає неповагу до матері в очах дітей та призводить часто до великої неправди з боку опікунів до сиріт». Цим документом жіночий з'їзд звертався «до людності краю, щоб вона вважала на стан жінки, коли та буває вагітна, й оберігала її від непосильної праці, бо наслідком такої праці бувають тяжкі жіночі хвороби, які відбиваються й на дітях». З'їзд також вимагав заборони праці жінок на шість тижнів перед пологами і після них та забезпечення їх заробітною платою на цей період⁸.

Резолюція «Про виборчу справу» підкреслювала, що українські жінки повинні взяти на себе «якнайширшу і найдіяльнішу участь у виборах до Українських Установчих зборів», підтримати у виборчому процесі рішення Української Центральної Ради.

Перший Всеукраїнський жіночий з'їзд висловився також за забезпечення прав національних меншин і «за братерські з ними стосунки, якщо ці меншини не будуть іти всупереч з інтересами цілого українського народу». У резолюції «Про відношення до національних меншин» підкреслювалось, що «український народ, який протягом віків боровся за визволення з-під чужого панування і сам зазнав гіркої долі поневолення, не повинен гнобити тих народів, які проживають на Україні в меншості.»

Всеукраїнський жіночий форум ухвалив рішення щодо передачі земель, підземних багатств та фабрик до рук трудящих; забезпечення гарних умов праці; восьмигодинного робочого дня; соціального захисту жінок та дітей і прийняв відповідні рішення. На з'їзді особливо наголошувалось на необхідності заборони дитячої праці до шістнадцяти років.

Резолюція з'їзду «Народна освіта» акцентувала увагу на тому факті, що жіночий форум «домагається, щоб навчання народу велось на його рідній мові, та щоб воно була формою і змістом національне».

Вважаючи війну великим злом людства, з'їзд у резолюції «Війна і її наслідки» звернувся до уряду і всього народу з закликом негайно взятися до організованої боротьби з венеричними хворобами як одного «з найстрашніших наслідків війни»²⁷.

Турбота про моральне та фізичне здоров'я нації, про толерантне ставлення до представників національних меншин, про необхідність об'єднання українських земель у вільній державі звучала в багатьох доповідях делегаток з'їзду. Тодішня преса відзначала змістовні доповіді на з'їзді Віри Нечаївської, Валентини Радзимовської, Галини Чижевської. У спогадах тих часів часто зустрічаємо ці імена. Особливо популярною була професор кафедри фізіології Київського університету, лікар за професією, «знаменитий педагог за покликом душі», активний співробітник НТШ Валентина Радзимовська. Походила вона з Лубен на Полтавщині з відомої старшинської родини Яновських. Після отримання медичної освіти вона вже в 1913 р. була призначена асистенткою вказаної вище кафедри, що в царській Росії було винятковою пошаною для жінки. За свій педагогічний дар особливим авторитетом користувалася серед студентської молоді. Як зазначає І. Книш, вже сама участь у роботі з'їзду відомої дослідниці В. Радзимовської, яка в період діяльності Української

Центральної Ради плідно працювала в Міністерстві охорони здоров'я, свідчить про його високий рівень²⁸. Але про це говорять і інші деталі.

Всеукраїнський жіночий з'їзд ухвалив статут «Спілки Українського Жіноцтва», вибрав головну Управу, нову Раду Спілки, вирішив видавати «Жіночий Вісник» – часопис Української Жіночої Спілки. (вийшли лише два випуски). З'їзд прийняв звернення до з'їзду народів, що відбувався в ці дні у Києві, і був скликаний за ініціативою Центральної Ради. Це звернення-привітання було виголошене на засіданні 28 вересня жіночою делегацією.

У зверненні «До всіх жінок України» Всеукраїнський жіночий з'їзд закликав надавати всебічну підтримку Центральній Раді. Вказавши на причини «страшного безладдя» в Україні, де «земля стогне від плачу матерів, вдовиць та сиріт-дітей», форум закликав жіноцтво підтримати Українську Центральну раду, «щоб вона взяла до рук владу на нашій пограбованій землі, довела нас до кінця війни і задовольнила наші бажання миру, освіти, землі та волі». Це звернення під заголовком «Від Української жіночої Спілки до всіх жінок України» було надруковане ще раз в українській пресі після проголошення УЦР Третім універсалом утворення УНР та проекту української Конституції²⁹.

В іншому зверненні до жінок України, яке також зустрічається кілька разів в тодішній періодиці, вказувалось: «Товаришки! Настав наш час допомогти нашим воякам, селянам та робітникам. Вони через нашу Центральну Раду і Генеральний Секретаріат хочуть зробити лад на Україні, а ми ходім їм назустріч, – допоможім Центральній Раді і Секретаріату нагодувати голодних, довести нас до миру, збудувати державу... Хай не буде сорому нам, українським жінкам, що ми не допомогли голодним бідним людям. Докажімо, що вміємо не тільки плакати, а вміємо обстояти права нашого народу»³⁰.

У зв'язку з економічною розрухою та соціальною напругою в українському суспільстві Українська жіноча спілка виступила з ініціативою всебічної допомоги Центральній Раді у вирішенні продовольчої проблеми. Була ухвалена відозва до всіх українських жінок та жіночих організацій, в якій Українська жіноча спілка зверталась з проханням дати відомості про наявність продуктів для продажу за ринковими цінами на місцях (хліба, сала, масла, овочів, полотна, вовни, яєць та інших товарів). Жіноча спілка брала на себе зобов'язання доставки продуктів до Києва. Крім того, у відозві всі українки м. Києва запрошувались на зібрання в УЖС для проведення своєрідного перепису, щоб можна було мати відомості про кількість жінок Києва, «щоб ми могли з'єднати вас із селянками і поруч з ними стати на допомогу одна одній, а всі разом на допомогу всьому українському народові»³⁰. Саме тоді було покладено початок втіленню у життя ідеї консолідації всіх національних сил для здійснення найвищого ідеалу українок – розбудови суверенної, соборної держави, ідеї, що на довгі роки поневірян для них стали провідним дороговказом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рудницька М. Статті, листи, документи. – Львів, 1998. – С. 201; 2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884 – 1939. - К., 1995; Книш І. Відгуки часу.- Вінніпег, 1972. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег, 1969; Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия, 1934; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. – Одеса, 1998; 3. Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1989.- С.115; 4. Русова С. Наші визначні жінки. – Коломия. – 1934. – С. 8; 5. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник.- Київ. – 1998. - С. 208; 6. Вісти з Української Центральної ради. – 1917.- 19 березня; 7. ЦДА України – Ф.1235. – Оп. 1. – Спр.765.- Арк. 46; 8. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому... - С. 179; О.Ч. Жінки в Українській Центральній Раді. – Наше життя. – 1953. – Ч.1.- С. 3 – 4; 9. Петришина Л. Роль жінок у діяльності Української Центральної Ради //Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва /За загальною редакцією В.І. Сергійчука.- К., 2002.- С. 286; 10. Мірна З. Праця жіноцтва у Українській Центральній Раді // Жінка. – 1937.-Ч.10. – С. 2; 11. Русова С. Що то є автономно-федеративний лад. К., 1917.- С.40; 12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах.- К.,1996. - Т. 1, С. 143; Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9. – С. 53; 13. ЦДАВО України.- Ф.2201.- Оп. 5.- Спр. 7. – Арк.1; 14. ЦДАВО України.- Ф.2581.- Оп. 1.- Спр. 17. – Арк.1; 15. Нова Рада. – 1917. – 29 листопада; 16. ЦДАВО України.- Ф. 1115, Оп. 1.- Спр. 12.- Арк. 70 зв.; 17. Народна воля. – 1917.- 26. вересня; 18. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді // Слово і час.- 1996.- № 8-9. – С. 54; 19. Рада.- 1914. – 6 лютого; 20. Вільна Українська школа. – 1917.- № 1. – С. 3; Народна воля. – 1917.- 26. вересня; 21. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К., – 1996. – С. 293; 22. Народна воля.- 1917. – 19 вересня; 23. Робітничая газета. – 1917.- 8 квітня; 24. Народна воля, 1917. – 23.- вересня; 25. Нова Рада. – 1917. – 27 квітня; 26. Нова Рада – 1917. – 18 вересня; Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. - 1972. – С. 40; 27. Народна воля.- 1917. – 19 вересня; 28. Книш І. Відгуки часу. – Вінніпег. - 1972. – С. 40; 29. Народна воля. – 1917. – 7, 8, 9 листопада; 30. Нова Рада – 1917. – 18